

Egedy Gergely

Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe.

A tudományág rövid története

Az első fejezet¹ arra törekszik, hogy egészen röviden áttekintést nyújtson az Olvasónak a nemzetközi kapcsolatok elméletének eddigi fejlődéséről. Végigkíséri a tudományág történetét születésétől, az első világháború utáni időszaktól az ezredfordulóig, kiemelve a főbb szakaszokat: az idealizmus és a liberális internacionalizmus kikristályosodását, a realizmus színre lépését és dominanciáját, a realizmus tradicionális módszertanának a megkérdőjelezését a „modernisták” részéről, a nem-állami szereplőket hangsúlyozó pluralizmus irányzatának a megjelenését, valamint a „világrendszer-szemlélet” és a „nemzetközi társadalom” elméleteinek a kialakulását.

Amikor a XIX. század második felében a ma ismert társadalomtudományok egyre markánsabban specializálódnak, a „nemzetközi kapcsolatok” témaköre még nem vált önálló kutatási területté; az ide tartozó kérdésekkel hagyományosan a filozófia, a történelem, vagy épp a jog nézőpontjából foglalkoztak. A nemzetközi viszonyok tudományos igényű vizsgálata az első világháború kitörése nyomán kezdődött meg – az 1914 és 1918 közötti vérfürdő döbbsengetett rá számos befolyásos gondolkodót, hogy az okok megértéséhez új szemléletre, a problémák új megközelítésére van szükség. Ekkor ismerték fel: nélkülözhetetlen, hogy a nemzetközi kapcsolatokat elméleti szinten is megvizsgálják – annál is inkább, mert világossá vált a számukra, hogy a háborúért nem kizárólag az egyik vagy másik felet terhelte a felelősség. Vagyis: maguknak a nemzetközi kapcsolatoknak a rendszerében is volt valami, ami hozzájárult a tragédiához.

Ahogy a témakör egyik ismert angol kutatója, Chris Brown (*Understanding International Relations*, 1997) megállapította, a nemzetközi kapcsolatok elméletének a fejlődése meglehetősen következetes mintát mutatott. Mindig volt egy uralkodó elmélet, amelyet idővel kihívások értek. Ezek a kihívások a „nagy vitákként” vonultak

¹ Az alábbi publikáció Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. c. könyve I. fejezetének újraközlése (HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest, 2011. Második, átdolgozott kiadás, 13–27. o.). A *Grotius online* folyóirat szerkesztősége ezúton is köszönetet mond a kiadónak, hogy hozzájárult a könyvrészlet újraközléséhez.

be a tudományág történetébe. 1919 óta három ilyen „nagy vita” zajlott le: a '30-as évek második felében és a '40-es években az „utópianizmus” és a realizmus vitája, az 1950-es és 1960-as években a tradicionalisták és a „modernisták” („behavioristák”) közötti módszertani vita, az 1970-es és 1980-es években pedig a neorealizmus és a neoliberalizmus vitája, amely a hidegháború vége óta is folytatódik.

Az idealizmus alapvetése

A nemzetközi kapcsolatok kutatóinak első reakciója a háborúban véghezvitt pusztításra az „idealizmus” volt – s nem is nehéz megérteni, miért. A világháború legfőbb tanulságát széles körben abban látták, hogy katonai erőszakkal tulajdonképpen semmit sem lehet megoldani – a közvélemény szemében a háború a vérengzések véget nem érő sorozatának látszott. Emellett igen sokan érezték úgy, hogy ezt a háborút igazából senki sem akarta, az az események szerencsétlen egybeesésének a következménye volt – olyasvalami tehát, amit több bölcsességgel és racionalitással el lehetett volna kerülni. Az idealizmus irányvonalát számos szerző a „liberális internacionalizmus” megjelöléssel illette – a Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban kibontakozott új gondolkodást azért illették összefoglalóan e megnevezéssel, mert lényegében azzal az igénnyel lépett fel, hogy a liberális politikai elveket (s az amerikai idealizmus értékeit) alkalmazza a nemzetközi rendszer „menedzselésében” is. Az idealizmus legismertebb politikus-képviselője Woodrow Wilson amerikai elnök volt, aki – nézeteinek összefoglalásaképp – 1918 januárjában meghirdette a békerendezés alapelveinek szánt „tizennégy pontját”. Ezek között kulcsszerepet kapott a nemzeti önrendelkezés elve, valamint a Népszövetség gondolatának felkarolása – szerinte a világközösségnek éppúgy szüksége van egy demokratikus alapon működő kormányzatra, mint egy nemzeti társadalomnak.

Az idealisták abból indultak tehát ki, hogy ha a világháború félreértések és hibás döntések sorozatának a következményeként robbant ki, akkor mielőbb meg kell teremteni azt a tudományt – a nemzetközi kapcsolatok elméletét –, amely képes az ilyen veszélyek kiküszöbölésére. E kiindulópontból pedig bel- és külpolitikai vonatkozásban egyaránt fontos következtetések adódtak. Ami az előbbit illeti: megfogalmazódott az a kívánság, hogy az autokratikus rendszereket mindenütt demokráciák váltsák fel – szilárdan hitték ugyanis, hogy a népek nem akarnak háborút, abba csak militarista vagy autokrata vezetőik viszik őket bele. Feltételezték, hogy ha minden rendszer liberális-demokratikus jellegű lenne, akkor többé nem lenne háború. S mivel a nemzetközi rendszer anarchikus jellegét hibáztatták a világháborúért, nélkülözhetetlennek tartották, hogy kidolgozzák a nemzetközi kapcsolatok új rendező elveit. Ehhez új nemzetközi szervezetek is szükségesnek mutatkoztak – ez vezetett, többek között egy új, központi jellegű intézmény létrehozatalához, a Népszövetséghez.

A realisták színrelépése

Az 1930-as évek nemzetközi fejleményei azonban sötét árnyékot vetettek erre az optimizmusra. A liberális internacionalizmusnak az a reménye, hogy a demokratikus

országok közvéleményének ereje támasztékul fog szolgálni a Népszövetség számára, illúzióknak bizonyult; ahogy a történeti fejezetben látni fogjuk, a világszervezet gyakorlatilag minden komolyabb nemzetközi válság kezelésében kudarcot vallott.

S ahogy történni szokott, a politikai kudarc a háttérben meghúzódó ideológiát is maga alá temette. Paradigmaváltás következett be, amely a „raison d'état”, az államérdek elsőbbségét valló realisták fellépéséhez és a „tudományos” módszerek alkalmazásának a követeléséhez vezetett.

A liberális internacionalizmus elméletének a leghatásosabb bírálóját az angol E. H. Carr fejtette ki az 1939-ben megjelent *Húsz év válság (Twenty Years Crisis)* című művében. Carr a liberális internacionalizmust az „utópianizmus” elnevezéssel illette, és ezzel állította szembe a maga felfogását, amelyet viszont realizmusként határozott meg. Az idealisták – mutatott rá – „a vágyat a gondolkodás, az általánosítást a megfigyelés fölé helyezték”. Az idealizmus ezért nem sok érdemlegeset tudott mondani a '30-as évek tényleges nemzetközi tendenciáiról. Az általa alkalmazott megközelítést Carr három – már Machiavelli által kifejtett – fő tételre alapozta: 1. a történelmi folyamatok ok-okozati összefüggésekre vezethetők vissza; 2. a gyakorlat teremti az elméletet és nem fordítva; 3. nem a moralitás határozza meg a politikát, hanem a politika a moralitást. A *Húsz év válság* szerzője szerint a legfontosabb konfliktus a „gazdagok” („haves”) és a „nélkülözők” („have-nots”) között feszül, s a két csoportot a világháború győzteseivel és veszteseivel azonosította. A marxizmussal rokonszenvező Carr úgy látta, a világ egyik meghatározó vonása az, hogy benne a „szűkösség” uralkodik, s azok, akik rendelkeznek az élet jó dolgaival, a status quo hívei, a „törvényesség és a rend” politikáját sürgetik, míg a nélkülözőkben nincs meg ez a tisztelet a fennálló törvények iránt. Meglehetősen irreális, Carr szóhasználatában „utópikus” dolog tehát azt feltételezni, hogy a nélkülözőket valahogy rá lehet venni a törvények önkéntes követésére, a „morális” viselkedésre. Az államoktól egyébként sem várható el a moralitásnak az a foka, amelyet az emberek egymás között elvárnak – a „kettős erkölcsi mérce” dilemmája mind a mai napig a nemzetközi kapcsolatok elméletének egyik nehéz kérdése. Bár Carr elméletét természetesen jó néhány ponton lehetett bírálni, az általa (is) képviselt realizmus megnyerte az első „nagy vitát”, mivel a világról koherensebb és hitelesebb elemzést kínált az utópikus eszmékre építő vetélytársánál. (Cox: *E. H. Carr: A Critical Appraisal*, 2000)

Elmondható tehát, hogy 1945 után a realizmus – a „hatalmi politika modellje” – vált a nemzetközi kapcsolatok elméletének domináns irányzatává. A legtöbb gyakorló politikus és diplomata persze mindig is realista nézeteket vallott a nemzetközi kapcsolatokról (egy elemző szavaival a realizmus „azt foglalta össze, amit ők eleve feltételeztek”), ám új fejlemény volt, hogy most már a tudományos kutatók zöme is csatlakozott hozzájuk. S tulajdonképpen mind a mai napig a realizmus maradt a nemzetközi kapcsolatok legnagyobb befolyással bíró elmélete! A XX. század fejleményei sajnálatos módon igazolták ugyanis azt a vélekedést, hogy az államközi kapcsolatokat elsősorban a hatalomért és az anyagi erőforrásokért vívott küzdelem határozza meg.

A második világháború utáni időszak legtekintélyesebb realistája a hitleri Németországból az Egyesült Államokba emigráló Hans Morgenthau volt, aki a következő címet adta 1948-ban közzétett és világhírűvé váló művének: *Politika a nemzetek között: küzdelem a hatalomért és a békéért (Politics Among Nations: The*

Struggle for Power and Peace). A *Politika a nemzetek között*, amely azzal a beszédes mondattal kezdődik, hogy „Ez a könyv a nemzetközi politika elméletének megalkotására törekszik”, több generáció számára is standard tananyagává vált, s máig megkerülhetetlen alpmunkának számít.

Carrhoz hasonlóan Morgenthau-nak is az volt a meggyőződése, hogy a nemzetközi realitások megismerésében nem szabad a „kell-szemléletből” kiindulni, vagyis abból, hogy mit tartanánk ideálisnak, hanem a „van-szemléletet”, azaz a tényleges helyzetet kell alapul venni. A realista politika általa megkülönböztetett „hat alapelve” közül az első ezért rögtön azt emeli ki, hogy a politikának „objektív törvényei vannak”, amelyek működése szubjektív vágyainktól független. Carr felfogásával ellentétben viszont ő abból indult ki, hogy az emberi cselekvések mozgatórugója nem az anyagi javak szűkösségében, hanem a bűnös – öröknek s megváltoztathatatlanak tekintett – emberi természetben keresendő. Az embereket az „uralkodási vágy” vezérli. Erre vezethető vissza az államok agresszivitása, hatalomra törekvése, „szent önzése” is. A nemzetközi viszonyok természetes állapota e megközelítésben tehát olyan lesz, ahogy Hobbes kifejtette a *Leviatán*-ban: „mindenki harca mindenki ellen”. Nincs semmilyen szuverén hatalom az államok fölött, azok kizárólag önmagukra támaszkodhatnak egy „önsegélyező” rendszer („self-help system”) keretében. E küzdelemben, amelyben kulcsszerep jut az erőnek és az erőszaknak, Morgenthau az államokat tekinti a főszereplőknek, ezeket pedig mindig csak a saját érdekeik mozgatják, nem pedig elvont filozófiai vagy erkölcsi elvek. Az állam érdekei így elsősorban a hatalom megszerzéséhez és fenntartásához kapcsolódnak. A nemzetközi politika három kulcsfogalma ezért: nemzeti érdek, hatalom és erőegyensúly. Az államférfiak feladata mindenekelőtt a rájuk bízott közösség túlélésének a biztosítása – ez a nemzeti érdek minimuma. A fentebb mondottak fényében a klasszikus realizmus legfontosabb állításai a következőképp fogalmazhatók meg:

1. a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb szereplői az államok, amelyeknek, mint kollektívumoknak vannak érdekei;
2. az államok viselkedését kizárólag az érdekek vezérlik;
3. az érdek a hatalomhoz kapcsolódik, a nemzetközi kapcsolatok így mindenekelőtt a hatalomról szólnak, és azok a kérdések, amelyek a hatalmi viszonyokat nem érintik, csekély jelentőségűek.

Morgenthau munkája egy lényeges módszertani szempontból is különbözött Carrétól – és sokak szerint épp ebben állt a könyv hatalmas sikerének a titka. A *Politika a nemzetek között* ugyanis tudatos kísérletet tett a realizmus elméletének a rendszerezésére és a „tudományosság” kritériumainak az alkalmazására. Míg a *Húsz év válság* tulajdonképpen többféle értelmezésre is alapot ad, addig ez a mű tele van sémákkal. („hat elv”, „három irányvonal” stb.) Ez tette a munkát roppant sikeres tankönyvvé, de kétségtelenül azon az áron, hogy leegyszerűsítette a valóságot – és a realista álláspontot (Gellman: *Hans Morgenthau and the Legacy of Political Realism*, 1988).

A módszertani vita

Morgenthau törekvése, hogy általános érvényű törvényszerűségeket keressen és

fogalmazzon meg, egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy a nemzetközi kapcsolatok elemzését tudományos alapokra helyezze. Választott módszere azonban számos jogos kérdést vetett fel, hiszen a politikai folyamatok bonyolultsága nemigen foglalható össze egyszerű képletekbe. Ráadásul írásaiban rendre „preskriptív”, azaz „előíró” elemek is előbukkantak, megmondva a döntéshozóknak, hogy adott helyzetben mit is kell tenniük. De lehet-e választási szabadságról beszélni a „vastörvényszerűségek” ellenében? A módszertani problémák vezettek el az '50-es évek közepére és a '60-as évekre a második „nagy vitához”, amelyben a tradicionalisták (vagyis a nemzetközi kapcsolatokat a hagyományos kategóriákban leírók) és ellenfeleik, a „modernisták” (vagy „behavioristák”) csaptak össze, akik a régi metodológia helyére a legújabb társadalom- és természettudományi módszereket kívánták állítani. E törekvés magában foglalta a magatartáskutató tudomány, a „behaviorizmus” szociálpszichológiai eredményeinek alkalmazását, a matematikai modellek bevezetését és az olyan új rendszerelméleti konstrukciókat, mint például Morton Kaplan „erőegyensúly-modelljei” (*System and Process in International Politics*, 1957). A „behavioristák” számára a tudományos minősítésre csak azok a kutatások számíthattak, amelyek empirikusan megfigyelhető és ellenőrizhető adatokra támaszkodtak, nem pedig olyasféle a priori előfeltevésekre, mint az emberi természet morgenthau-i felfogása.

Az 1960-as évek végére azután ezek a bírálatok heves ellentámadást váltottak ki a „tradicionalisták”, vagy, ahogy akkoriban magukat elnevezték, a „klasszikus elmélet” híveinek a részéről. S bár e küzdelem nem vezetett egy minőségileg új paradigma megalkotásához, hiszen nem kérdőjelezte meg a realizmus alapjait, kétségtelenül hozzájárult a nemzetközi kapcsolatok elméletének gazdagodásához: fogalmi készletének kifinomításához, és a módszertani kérdések fontosságának felismeréséhez.

A pluralizmus kihívása és a neorealizmus kibontakozása

A realizmus alapjait a '70-es évek első felében érte igazi kihívás, a liberalizmus megújulását, a neoliberalizmust előkészítő pluralisták részéről. Ők mindenekelőtt a realizmusnak azt az alapvető állítását cáfolták, miszerint a nemzetközi politikát érdemben kizárólag az államok alakítják. E fejlemény háttérében, ahogy Chris Brown joggal rámutat, két folyamat játszott különösen nagy szerepet: az egyik a nagyhatalmak egymás közötti kapcsolatainak a módosulásával függött össze („high politics”), a másik pedig a felszínen talán kevésbé látványos, de még nagyobb jelentőségű társadalmi és gazdasági változásokkal. („low politics”).

Miről is volt szó konkrétan? A hetvenes évek elejére a szuperhatalmak közötti feszültség enyhülni kezdett, elvezetve a „détente” folyamatához, s ennek során megerősödött az a vélekedés, hogy a klasszikus hatalmi politika veszített korábbi – a hidegháborúban kétségbevonhatatlan – központi jelentőségéből. Ez időben egybeesett azon jelentős gazdasági változásokkal, amelyek életre hívták a tevékenységüket globális szinten megszervező multinacionális cégeket. Az is kiderült, hogy az olyan új nemzetközi szervezetek, mint például az Európai Gazdasági Közösség, már nem egyszerűen csak az azokat létrehozó államok eszközei, hanem ugyancsak önálló szereplővé váltak. E jelenségeket tudatosította az a könyv, amelyet Robert Keohane és

Joseph Nye szerkesztett *A transznacionális kapcsolatok és a világpolitika (Transnational Relations and World Politics)* címmel 1971-ben. A tanulmánykötet szerzői hangsúlyozták: többé már nem lehet feltételezni, hogy mindig az államközi kapcsolatok a legfontosabbak, hiszen a nem-állami szereplők tevékenysége éppolyan mértékben – ha nem még nagyobb mértékben – érintik és befolyásolják életünket. Ráadásul az államok egyre kevésbé képesek ezek hatékony irányítására; valójában még azok az államok sem szívesen próbálkoznak meg ezzel, amelyek elméletileg esetleg képesek lehetnének rá, mivel igen kemény ellenállásba ütköznének. A realisták a világot a „biliárdgolyó-modellben” képzelik el: az államok ebben úgy viselkednek, mint a biliárdgolyók, azaz összeütköznek, de eközben csak kívülről érintkeznek egymással, belső viszonyaik változatlanok maradnak. A pluralizmus viszont sokkal inkább hajlik egy olyan szemléletre, amely az ún. pókháló-moddal írható le: ebben az államhatárokat valósággal elmosás az érintkezések szálainak milliói, leértékelve a kormányzati dimenzió szerepét.

A tudományág történetével foglalkozók többsége egyetért abban, hogy a hetvenes évek második felében már úgy tűnt, a komplexebb látásmódot ígérő pluralizmus egyre inkább háttérbe szorítja a tradicionális realizmust a nemzetközi kapcsolatok kutatásában. A kihívásra adott válaszként azonban kibontakozott a neorealizmus ellentámadása; ez két vonatkozásban is finomította és árnyalta a régi típusú realizmus érvrendszerét. Egyrészt Morgenthau-nál lényegesen több figyelmet fordított a gazdasági tényezők jelentőségére, másrészt pedig az egyes államok szerepét sokkal jobban „beágyazta” a nemzetközi rendszer egészébe. Az előbbi vonatkozásában érdemes kiemelni a neorealista Robert Gilpin könyvét, amely *A nemzetközi kapcsolatok politikai gazdaságtana* címet kapta (*The Political Economy of International Relations*, 1989), az utóbbiában pedig Kenneth Waltz munkáját, *A nemzetközi politika elmélete (Theory of International Politics)*, amely 1979-ben jelent meg.

Waltz a nemzetközi rendszer szerkezetének elemzését állította középpontba, s ezzel a „strukturális realizmus” megalapozójává vált – azon irányzaté, amelynek szellemi gyökereit sokan a görög Thuküdidesznél keresik, aki a peloponnészoszi háború történetének feldolgozásában meggyőzően dokumentálta a poliszok anarchikus rendszerének elkerülhetetlen következményeit. Morgenthau felfogásával ellentétben, Waltz nem is törekedett arra, hogy a nemzetközi élet minden jelenségére kiterjedő sémákat állítson fel: teóriájának érvényességi körét eleve a nemzetközi rendszerre korlátozta. Ennek elméletileg kétféle változatát tartotta elképzelhetőnek: a hierarchikus és az anarchikus. Az előbbiben különböző jellegű egységeket szerveznek egy hatalmi központ alá, míg az utóbbiban az egymáshoz természetükben hasonló egységek működnek együtt. A jelenlegi nemzetközi rendszer régóta anarchikus, s ez csak akkor változna meg, ha valamilyen globális világkormányzatot hoznának létre, amit persze ő sem sorolt a reális perspektívák közé. A pluralisták által hangsúlyozott változások meglétét nem tagadta, de ezeket nem tartotta olyan jelentőségűeknek, hogy a rendszer jellegét alapvetően megváltoztassák.

Milyen következmények adódnak a nemzetközi rendszer anarchikus voltából? Az anarchia minden államot egy súlyos biztonsági dilemma elé állít, nevezetesen az elé, hogy oly módon kell erősítenie saját biztonságát, hogy közben ne növelje a rendszert alkotó többi állam félelmét. Ha ugyanis erősödik a saját biztonsága, csökken a többiek biztonságérzete. E dilemma nehezen oldható fel, így az anarchia még akkor is

háborúba hajszolhat országokat, ha azok vezetői inkább békepártiak. Ilyen körülmények között a biztonság csak az „önsegély” („self-help”) révén érhető el, hiszen míg a belpolitikában a polgárok számíthatnak az állam védelmére, az anarchikus rendszerben senkihez sem lehet fordulni az erőszak alkalmazásának megakadályozásáért.

Hogy a bizalom hiányára épülő rendszer milyen diszfunkcionális következményekkel járhat, annak illusztrálására Waltz egy másik művében, *Az ember, az állam és a háborúban (Man, the State and War)* felidézi Rousseau történetét a szarvasvadászatról. Eszerint öt éhező ember megállapodik, hogy közösen elfognak egy szarvast; az állat egyötöde valamennyiüknek elég lenne. A vadászat közben azonban feltűnik egy nyúl, s egyikük azonnal el is fogja: ezzel a saját éhségét csillapítja, de így a szarvas elmenekül s a többiek élelem nélkül maradnak. A nemzetközi politikában – fogalmazódik meg a következtetés – az egyéni önérdék logikája ütközik a javak kollektív biztosításának lehetőségeivel.

A problémák tehát – s ez Waltz érvelésének a lényege – elsődlegesen magára a rendszer struktúrájára vezethetők vissza, nem pedig alkotóelemeinek a vonásaira, szempontjaira és értékrendjére; *A nemzetközi politika elmélete* nem is hivatkozik az emberi természetre. A nemzetközi kapcsolatokat ezért csak a nemzetközi rendszer egészére tekintve tudjuk Waltz szerint igazán megmagyarázni. Ha nem így gondolkodunk, mutat rá a szerző, s a rendszert csak egységeiből próbálnánk megérteni, nem tudnánk megérteni, hogy a működése miért mutat állandó vonásokat akkor is, ha komponensei időközben megváltoznak. A „strukturális realizmus” tehát a nemzetközi rendszer specifikus vonásait szinte függetleníti alkotóelemeitől, és vezérlő elveként az erőegyensúlyra való törekvést jelöli meg. (A klasszikus realizmus elméletéhez részletesebben lásd Romsics: *A lehetetlen művészete*, 2009.)

A „nemzetközi társadalom” koncepciója

A nemzetközi kapcsolatokra összpontosító kutatások főáramán, vagyis az amerikai kívül született az az érdekes kezdeményezés, amely a „nemzetközi társadalom” („international society”) elnevezést kapta. Ennek eszméjét főként néhány nagy-britanniai kutató dolgozta ki a hetvenes évek végén, elsősorban az ausztráliai születésű, de a szigetországban letelepedett Hedley Bull. (Velük kapcsolatban szokta a szakirodalom az „angol iskolát” emlegetni.) Mit takar ez a koncepció?

Először is azt érdemes kiemelnünk, hogy ez az irányzat az „államok társadalmát” állítja középpontba, vagyis a vizsgálódást az államokra, nem pedig az állam alatti és az állam feletti szintekre összpontosítja. Az államközpontúság önmagában persze még nem új fejlemény, hiszen – láttuk – a klasszikus realisták is ezt vallották, ám az angol iskola megközelítésében ennél többről is szó van: az egymással kapcsolatban álló államok nemcsak egy funkcionális szálakkal összefűzött rendszert alkotnak, hanem egy társadalmat is, melyben bizonyos közös normák érvényesülnek. E koncepció hívei tehát különbséget tesznek a nemzetközi rendszer és a „nemzetközi társadalom” között: míg az előbbi csak bizonyos kapcsolatokat és interakciókat tételez fel, az utóbbi már kölcsönös kötelezettségek vállalását is jelenti. E felfogásban – a realisták

meggyőződésétől eltérően – az államok nem mindenáron törekednek érdekeik érvényesítésére, ha ugyanis így járnának el, azzal a nemzetközi társadalom egészét – s benne saját magukat is – veszélyeztetnék. A „nemzetközi társadalom” sem mentes ugyan az anarchiától, ám az államok elfogadják, és többé-kevésbé tiszteletben tartják a stabilitás minimumát garantáló normákat.

A vilárendszer-elmélet

A realista és a liberális-idealista megközelítéseket egyaránt elutasította az Immanuel Wallerstein nevéhez kapcsolható, és a globális egyenlőtlenségek magyarázatára vállalkozó vilárendszer-elmélet.

A neomarxista Wallerstein abból indul ki (*A világgazdasági rendszer kialakulása*, 1983), hogy a nemzetközi viszonyok elemzése kapcsán nem lehet a nemzetállamot alapegységnek tekinteni, e szerepet ugyanis maga a vilárendszer tölti be. Szerinte történelmileg a vilárendszer két domináns formája alakult ki: a világbirodalom és a világgazdaság. A kettő közötti különbség leginkább abban ragadható meg, hogy milyen keretben születnek meg az erőforrások elosztására vonatkozó döntések: a világbirodalomban ez egy központosított politikai szervezet kezében összpontosul, míg a világgazdaságban nincs egyetlen politikai központ; hatalmi központok versengenek egymással s a javakat a piaci mechanizmuson keresztül osztják el.

A XVI. században, a nagy földrajzi felfedezések korában megszülető modern kapitalizmus hozta létre azt a világgazdaságot, amely mára a földgolyó egészét átfogja. A világgazdaság nem esik tehát egybe egy politikai struktúrával, s túllép az állami szerveződések határain: centrumból, perifériából és félperifériából áll. A centrumot a gazdaságilag domináns nyugati államok alkotják, míg a perifériát az előbbiektől gazdaságilag függő, elmaradott, elsősorban a harmadik világhoz tartozó országok; a köztes pozíciót elfoglaló államok sorolhatók a félperifériához, amely – szükséges strukturális elemként – közvetítő funkciót is betölt. A centrum–periféria fogalompárt már Wallersteint megelőzően kidolgozták a különböző „függőségi elméletek”, de a vilárendszer-elméletben e térbeli disztinkció egyúttal egy markáns osztályjellegű tartalmat is kap a gazdag és a szegény országok szembenállásaként. Egyesek gazdagsága és mások szegénysége között ugyanis Wallerstein dialektikus kapcsolatot tételez fel: a centrum jóléte a lehető legszorosabban összefügg a periféria elmaradottságával, mert onnan folyamatosan értéktöbbletet von el. Ebből pedig az is következik a számára, hogy a centrumot alkotó fejlett nyugati országok valójában – retorikájukkal ellentétben – nem is igazán érdekeltek a periféria felzárkóztatásában. Ebben a megközelítésben igen csekély szerep jut a realisták által előtérbe állított nemzetállamoknak és az idealisták által hangsúlyozott fennkölt eszméknek: az igazi mozgatórugókat a felhalmozásban érdekelt tőke mozgatja.

A neorealizmus és a neoliberalizmus az ezredfordulón

Több neves kutató is megfogalmazta a kérdést: vajon van-e jövője a nagy múltúra visszatekintő realista látásmódnak a XXI. században? Az igennel válaszolók rámutatnak:

a neorealisták a globalizáció jelenségeit is igen könnyen tudják értelmezni az olyan klasszikus realista fogalmak segítségével, mint a hegemonia, a kontroll és az erőegyensúly. Ők továbbra is azt tartják, hogy bár a globalizáció számos tekintetben korlátozza az államok szuverenitását, a nemzetközi politika még mindig elsősorban államok közötti politika. Különös figyelmet fordítanak a globalizáció egyenetlenségeiből fakadó konfliktusforrásokra. Érvelésükben hangsúlyozzák: az olyan események, mint a '90-es évek véres délszláv háborúja vagy az Irakkal és Afganisztánnal kapcsolatos fejlemények arra figyelmeztetik a nemzetközi kapcsolatok kutatóit, hogy súlyos tévedés lenne „leírni” a realizmust. A realisták újabb generációjának a körében viszont élénk vita alakult ki a „defenzív” és az „offenzív” realizmus hívei között: az előbbiek szerint a nemzetközi rendszer anarchikus jellege a status quót előnyben részesítő törekvéseknek, míg az utóbbiak szerint inkább a dinamikus, offenzív külpolitikának kedvez. Más szavakkal fogalmazva: a „defenzívek” szerint az államok nem érdekeltek a nemzetközi rend felforgatásában, az offenzívek szerint viszont az anarchikus rend mindenkit a versengésre ösztönöz, arra, hogy saját pozícióját a többiek kárára erősítse. Nagy többségük egyetért ugyanakkor abban, hogy a XXI. század (is) a realista eszmék százada lesz...

Ami a neoliberalizmus híveit illeti, ők a '90-es években az ún. demokratikus béke téziséből indultak ki, vagyis abból az előfeltevésből, hogy a demokratikus berendezkedésű államok egymás ellen nem alkalmaznak erőszakot. Szerintük a liberalizmus eszméinek szétterjedése minden régi problémát megold, vagyis a nemzetközi közösség csak jól jár, ha minél több ország amerikanizálódik. S a szabad piacbán hívó neoliberálisok arról is meg vannak győződve, hogy a kormányoknak nem lenne szabad akadályozniuk a globalizációt: az intézményeknek a világpiacon szabadságát kellene garantálniuk.

A neoidealisták – elfogadva a legtöbb liberális elvet – némiképp máshová helyezik a hangsúlyokat: az ő felfogásukban a nem-liberális államok liberalizálása önmagában még nem elégséges feltétele a kívánatos világrend kialakításának, ehhez magukat a nemzetközi intézményeket is sokkal demokratikusabbá kell tenni. Fontosnak tartják, hogy a globális társadalmi mozgalmak képviselőit is bevonják a világpolitikát érintő döntésekbe, s ők a globalizáció folyamatát is kritikusabban ítélik meg, mint a liberális internacionalizmus hívei: nagyobb társadalmi részvételt igényelnek. A neves politológus, David Held azon a véleményen van (*Democracy and the Global Order*, 1995), hogy a „vesztfáliai modellt” a „demokrácia kozmopolita modelljével” kell felváltani, amely egyrészt sokkal nagyobb súlyt biztosít az olyan integrációs szervezeteknek, mint például az Európai Unió, másrészt pedig az emberi jogokkal kapcsolatos nyugati elvárásokat univerzális érvényűvé teszi. Egészében véve azonban kétségtelenül elmondható, hogy azok az eufórikus remények, amelyeket a liberális gondolkodás a hidegháború végéhez, 1989–1990-hez fűzött, mára jobbra szertefoszlottak, s e körülmény az idealista eszmék népszerűségét is csökkentette.

Végül említsük meg, hogy a realizmust és a neoliberalizmust egyaránt bírálta az Alexander Wendt által az ezredfordulóra kidolgozott *konstruktivizmus* irányzata (Wendt: *Social Theory of International Politics*, 1999). Eszerint a nemzetközi politika mindenekelőtt „társadalmilag megkonstruált” realitás, vagyis a nemzetközi kapcsolatokat elsődlegesen nem önmagukban a (materiális) struktúrák befolyásolják, hanem sokkal inkább a politika világával kapcsolatos értékeink és feltevéseink. A Waltz

rendszerében központi jelentőségű anarchiát sem lehet szerinte valamiféle természeti törvényszerűségnek tekinteni – az anarchiából az lesz, amit az államok tesznek vele. (Ez a véleménye világszerte idézett tanulmányának a címében is megfogalmazódik: „Anarchy is What States Make of It”, 1992.) Más szavakkal: az anarchia tényéből nem következik törvényszerűen – ahogy a klasszikus realizmus állítja – a hatalom maximalizálására való törekvés. Lehet ez az eredménye – de lehetne más is. Ezzel összefüggésben Wendt hibásnak tartja azt a megközelítést, amely szerint a politikai szereplők preferenciáit és igényeit kizárólag a rendszer struktúrájából lehet levezetni, s amely ebből fakadóan figyelmen kívül hagyja az olyan „belső” tényezőket, mint a kultúra és az eszmék szerepe. A rendszert végül is a szereplők alakítják, az ő felfogásuknak, világképüknek tehát „konstitutív” szerepe van. Így válik kulcsjelentőségűvé a konstruktivizmusban az identitás, vagyis az, hogy egy politikai aktor miként határozza meg önmagát (Smith: *Reflectivist and Constructivist Approaches*, 2001).

Kulcsfogalmak

idealizmus: az a felfogás, amely az elvont filozófiai és morális értékeknek domináns szerepet tulajdonít a nemzetközi kapcsolatokban

liberális internacionalizmus: a liberalizmus politikai értékeinek a nemzetközi kapcsolatban való alkalmazása; eszerint a nemzetközi politika spontán rendjét az antidemokratikus államok és politikusok torzítják el

realizmus: az a felfogás, hogy a nemzetközi politikát gyakorlatilag kizárólag az egyes államok saját hatalmi és gazdasági érdekei irányítják, a nemzetközi kapcsolatok főszereplői pedig az államok

önsegély: egyetlen állam sem támaszkodhat másokra, csak saját magára, hiszen a nemzetközi rendszer az anarchiára, nem pedig a bizalomra épül

világrendszer-szemlélet: Wallerstein marxista gyökerű koncepció-ja arról, hogy a nemzetközi kapcsolatokat a világgazdaság centrumát alkotó fejlett nyugati országok uralják, amelyek ellenérdekeltek a periféria, vagyis a harmadik világ felzárkózásában